

DOI: 10.46340/ephd.2021.7.3.11

Ihor PonamarchukORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6027-4159>*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine***“DEATH OF MESSALINA” AND “KISS WAVE”
BY WILHELM KOTARBINSKY: HISTORY
OF EXISTENCE****Ігор Понамарчук***Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Україна***«СМЕРТЬ МЕССАЛІНИ» ТА «ПОЦІЛУНОК ХВИЛІ»
ВІЛЬГЕЛЬМА КОТАРБІНСЬКОГО:
ІСТОРІЯ ПОБУТУВАННЯ**

The article traces the history of the existence of two large canvases by the artist Wilhelm Kotarbinsky (1848-1921), one of the most prolific and popular artists of the late nineteenth and early twentieth centuries, which are now stored in the private collection of the Ponamarchuk family in Kyiv, namely “The Death of Mesalina” and “The Kiss of the Wave”. In particular, the history of the creation of these two dimensional paintings, whose fate is closely connected, and their exhibition history (exhibited in Warsaw, Kyiv, Lviv, St. Petersburg) are described in detail. The painting “The Death of Messalina”, which conveys the plot of the death of the third wife of the Roman emperor Claudius – Messalina, is considered in the broad context of the fascination with the theme of antiquity in the art of this time, it is found out when it was created and when it was firstly exhibited. Particular attention is paid to the organization of the exhibition of the Kyiv Society of Art Exhibitions, to the organization of which Wilhelm Kotarbinsky was also involved. Possible sources of the “Kiss of the Wave” painting are described. Attention is also paid to the different assessments of the contemporaries of the two pictures, whose positive and critical reviews appeared on the pages of the local press. The history of the storage of the two paintings in the Prakhov family is also mentioned, as well as the ways in which they ended up in the collection of the Ponamarchuk family. At the end of the article these two works by Wilhelm Kotarbinsky were evaluated and their place in the creative heritage of the artist was determined. It is concluded that the attitude of contemporaries to these paintings was diametrically opposed and ranged from enthusiastic appreciation to crushing criticism, but they never went unnoticed. Undoubtedly, these are museum-level pieces that give an idea of the scale of the artist’s skill and the evolution of his style, although the task of this article was not an art historical analysis, but precisely the reconstruction of the history of their existence.

Keywords: Wilhelm Kotarbinsky, exhibition, classical subjects, Messalina, Kyiv art life, Kyiv Society of Art Exhibition.

У приватній колекції родини Понамарчуків зберігається чимало живописних і графічних творів Вільгельма Котарбінського (1848-1921) – одного з найпопулярніших і найбільш плідних художників кінця XIX-XX століття, життя якого було тісно пов’язане з Києвом. Разом з іншими митцями він розписував тут Володимирський собор, і саме в нашому місті до нього прийшла справжня слава.

Особливе місце в колекції належить двом грандіозним полотнам – «Смерть Мессаліни» та «Поцілунок хвилі», розміри яких становлять три на п’ять метрів. За більш ніж 120 років свого існування вони «обросли» насиченою виставковою історією, не раз відтворювалися й урешті-решт набули багатого провенансу. Тож ми вирішили зібрати всю відому на сьогодні інформацію про ці знакові – і для нашого зібрання, і для самого художника – речі.

Почнімо з картини, на якій зображено сцену смерті Валерії Мессаліни (бл. 17/20 – 48), третьої дружини римського імператора Клавдія. Античні історики та поети описують її як хтиву, жорстоку

та дурну жінку, а саме її ім'я стало символом розпусти. Незважаючи на це, Мессаліна мала величезний вплив на свого чоловіка й фактично правила імперією. Однак цього їй здалося замало: 48 року жінка замислила прибрати всю владу до рук, поставивши імператором свого коханця, сенатора Гая Сілія. Вона розробила підступний план, але втілити його не змогла: за наказом Клавдія її схопили та невдовзі вбили. Ще через кілька днів Сенат присудив ім'я Мессаліни до забуття.

Ця історія знайшла відображення в різних видах мистецтва – від літератури до кінематографа. Зверталися до неї й живописці – як попередники Вільгельма Котарбінського, так і його сучасники. Зокрема, в одному з недавніх досліджень ідеться навіть про цитування Котарбінським твору австрійського художника та декоратора Ганса Макарта¹, проте, на наш погляд, цій версії бракує переконливішої доказової бази. Картина з назвою «Мессаліна» є й у творчому доробку близького друга Котарбінського Павла Сведомського. Обидва впродовж багатьох років жили в Римі, тому сюжети з римської історії їм були близькі. Взагалі теми з життя давніх римлян хвилювали багатьох митців – вихідців з Російської імперії, які гуртувалися у Вічному місті довкола Генріха Семирадського² (нині їх прийнято називати представниками пізнього академізму). Захоплювався подібними сюжетами й Павло Чистяков. Ще перебуваючи в Римі, він почав писати велику картину «Останні хвилини життя Мессаліни, дружини імператора», продовжив працювати над нею в Росії, але так і не завершив. Десятки років полотно стояло на мольберті, перетворившись на такий собі практичний посібник для учнів. В одному з листів український художник і педагог Микола Мурашко навіть пожартував з цього приводу: «*Чистяков постарел должно быть труха эдакая, со своей Мессалиной. Ведь он пишет Мессалину лет 60, уже и никак не напишет*»³.

Чи не першою згадкою про «Смерть Мессаліни» В. Котарбінського стало повідомлення польської газети «*Kurier Warszawski*» за жовтень 1893 року про її майбутній показ у Варшаві⁴. Уже в грудні того ж року картина справді з'явилася на персональній виставці художника в Товаристві заохочення образотворчого мистецтва (Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych) – головній мистецькій установі польської столиці. Полотно дістало схвальні відгуки⁵, а авторитетний художній критик Генрік Піонтковський назвав його «одним з найкращих взірців польського живопису того рівня, який французи називають „la grande peinture“»⁶. Відомо також, що художникові виплатили гонорар у розмірі 104 крб. 38 коп., що становило половину чистого прибутку від заходу⁷. Власне відтоді й розпочинається виставкова історія картини.

Після не надто тривалої демонстрації у Варшаві, на початку лютого 1894 року полотно прибуло до Києва на першу виставку щойно створеного Київського товариства художніх виставок (КТХВ), одним із засновників якого був Котарбінський. Виставка мала відкритися в залі Університету святого Володимира, але на те саме приміщення у той-таки час претендували митці славнозвісного Товариства пересувних художніх виставок. Це непорозуміння детально та емоційно, хоч і не зовсім достовірно, описує в листі до Миколи Ярошенка уповноважений у справах виставок передвижників Єгор Хруслов: «*Местные художники стали хлопотать о зале в Университете задолго ещё до окончания ремонта там. Пущено в ход было и влияние лиц с „весом“ и даже обман, заключающийся в том, что один из художников сказал, что они списались со мной и будто бы я сообщил, что наша выставка придёт тогда, когда они закроют свою. Вы можете судить поэтому, как мудро предвидеть всякие подлости, на которые способны некоторые. Не рассчитывая наверное на залу Университета, здешние художники попутно же выпросили себе помещение*

¹ Пеліховська, О. (2020). «Смерть Мессаліни» Вільгельма Котарбінського: історія однієї картини. Варшавська сторінка». *Мова та Історія*, 458, 4-12.

² Картини на теми римських оргій можна знайти у доробках Г. Семирадського (відомо два варіанта), П. Сведомського, В. Котарбінського, і не тільки.

³ Документально-архівний фонд Національного художнього музею України (ДАФ НХМУ), ф. 12 (Фонд Олександра Мурашка), од. зб. 24, арк. 1.

⁴ [Б. п.] (1893). Ze sztuki [Анонс показу картини В. Котарбінського «Смерть Мессаліни»]. *Kurier Warszawski*, 297, 15 (27), październik, 4.

⁵ Urbanus (1893). Замітка про майбутнє експонування «Смерті Мессаліни» у Варшаві. *Kraj*, 50, 10 (22) grudnia, 26; [Б. п.] (1893). Ze sztuki. *Kurier Warszawski*, 358, 18 (30) grudnia, 5; [Б. п.] (1894). Echa warszawskie. *Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego Literatury i Sztuk Pięknych*, 2 (1), 13 stycznia, 15.

⁶ Piątkowski, H. (1894). «Śmierć Messaliny» obraz Wilhelma Kotarbińskiego. *Gazeta Polska*, 12, 16 (4) stycznia, 3.

⁷ Wiercińska, J. (1969). *Katalog prac wystawionych w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie w latach 1860-1914*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 167.

у домовладельца Н. Г. Хрякова. Когда я приехал, то двое из художников, Вржещ и Галимский, указали мне на этот дом. <...>

С Хряковым я заговорил с того, что местные художники заняли помещение, которое обыкновенно занимали мы, указали мне на квартиру в его доме, которую они не заняли якобы потому, что у них будет громадная картина Котарбинского, она, мол, не помещается в квартире. Хряков дал помещение»¹.

Нема сумнівів у тому, що згаданою величезною картиною Котарбінського була «Смерть Мессаліні», яка в каталозі не значилася, бо на момент відкриття виставки (26 січня) ще демонструвалася у Варшаві. В експозиції вона з'явилася лише після 5 лютого, про що окремо сповіщала кийвська преса². В оголошеннях, надрукованих у газетах «Киевское слово» та «Жизнь и искусство», написано, що полотно виставлено «вновь». Виходить, кияни вже його бачили? Утім, як зазначено в матеріалі про «варшавську сторінку» «Мессаліні», слово «вновь» можна тлумачити і як «знову», і як «нещодавно»³. Але прояснити, що саме мали на увазі впорядники об'яв – «знову після Варшави», «знов у Києві» чи «нещодавно» – навряд чи можливо.

Звісно, місцева преса не могла не помітити полотно такого розміру, проте, на відмінну від варшавських колег, кийвські дописувачі не тільки хвалили його, а й висловили критичні зауваження: «Непосредственно после пейзажа я считаю уместным поговорить о картинах г[осподина] Котарбинского, являющихся одним из украшений выставки местных художников. Одну из его картин – „Смерть Мессалины“ я бы назвал даже „гвоздём“ выставки уже по одним её грандиозным размерам, если бы внешняя красота её была так же выдержана и со стороны внутреннего содержания. Господин] Котарбинский прежде всего первоклассный колорист, и сюжетами из античного мира он пользуется только, как предлогом, чтобы блеснуть благородством перелива тонов, если можно так выразиться. Картины его положительно ласкают взор, так много в них вкуса и строго изящного соблюдения постепенности цветовых оттенков. Иногда в этом, может быть, мало натуры, но за то вы видите здесь присутствие настоящей, художественной красоты, лишённой всякой резкости, мягкой и ласкающей. „Смерть Мессалины“, кроме того, отличается и положительными достоинствами. Таков пейзаж на заднем плане, вполне соответствующий сюжету. Фигуры зато сухи и безжизненны, как в „Смерти Мессалины“, так и в „Авгуре“, а между тем, последняя картина нежностью тонов очень напоминает фреску»⁴. Підсумовуючу, хоч і досить суб'єктивну, оцінку, знаходимо в спогадах художника Михайла Нестерова: «Котарбинский выставил девятиаршинную „Мессалину“... Успеха картина не имела»⁵.

Уже в червні-жовтні 1894 року митець представив три великих полотна – «Смерть Мессаліні», «Оргія», «Авгур і вакханка», а також акварель «Розваги в Стародавній Греції» на Загальній крайовій виставці у Львові. У каталозі всі вони позначені зірочкою, тобто їх можна було придбати, однак принаймні «Мессаліна» та «Оргія» нових власників не знайшли⁶. Унікальне фото експозиційної зали, де розмішувалися саме ці дві картини, ввійшло до ілюстративної частини виставкового каталогу. Додамо також, що на тій виставці полотна Вільгельма Котарбінського були відзначені золотою медаллю⁷.

У серпні 1896 року відбулася надзвичайно важлива подія – освячення кийвського Володимирського собору, над розписами якого Котарбінський разом з іншими майстрами працював з кінця 1880-х років. З цього приводу газета «Петербургский листок» опублікувала інтерв'ю з живописцем, фрагмент якого нещодавно було відтворено на сторінках журналу «Антиквар»⁸.

¹ Гольдштейн, С. Н. (ред.) (1987). *Товарищество передвижных художественных выставок, 1869-1899: Письма, документы. В 2 кн.* Москва: Искусство, 2, 443.

² [Оголошення про експонування з 5 лютого картини В. Котарбінського «Мессаліна»]. (1894). *Киевлянин*, 40, 9 февраля, 3; [Оголошення про експонування картини В. Котарбінського «Мессаліна»]. (1894). *Киевское слово*, 2185, 12 февраля, 1; Там само, 2187, 14 февраля, 1; Там само, 2189, 16 февраля, 1; [Оголошення про експонування з 5 лютого картини В. Котарбінського «Мессаліна»]. (1894). *Жизнь и искусство*, 65, 16 февраля, 1.

³ Пелиховська, О. (2020) «Смерть Мессаліні» Вільгельма Котарбінського: історія однієї картини. *Варшавська сторінка*. *Мова та Історія*, 458, 5.

⁴ Диллетант (1894). Две выставки. *Киевлянин*, 50, 19 февраля, 2.

⁵ Нестеров, М. В. (1985). *Воспоминания*. Москва: Советский художник, 185.

⁶ [Б. п.] (1894). *Katalog illustrowany wystawy sztuki współczesnej we Lwowie*. Lwów: Z drukarni E. Winiarza, nakł. Dyrekcji Powszechniej Wystawy Krajowej, 17.

⁷ [Б. п.] (1901). Wilhelm Kotarbiński. *Tygodnik Ilustrowany*, 9, 2 marca (17 lutego), 164.

⁸ Пелиховская, А. (2020). Вильгельм Котарбинский: жизнь, эпоха, судьба наследия. *Антиквар*, 1 (115), 43.

Говорячи про плани художника, журналіст зафіксував: «В. Котарбинский сообщил мне, что в феврале следующего (1897-го. – I. П.) года посетит Петербург, с целью представления работ своих тамошней публике. На выставке, которую он собирается организовать, будет размещено около 120 работ, между ними „Смерть Мессалины“, „Оргия“, „Ангел смерти“, „Поцелуй волны“ и т. д.»¹. Утім, до Санкт-Петербурга «Мессаліна» потрапить лише 1902 року – на щорічну Весняну виставку Імператорської Академії мистецтв². У петербурзькому ілюстрованому тижневику «Живописное обозрение» твір згадується як один з найбільших у залі³.

Переходимо до другого полотна, щоб пізніше знову повернутися до «Мессаліни», бо долі обох будуть тісно переплетені.

Якщо сюжет першої картини ніколи не викликав запитань, то сказати, що надихнуло митця на створення «Поцілунок хвилі» – літературне джерело чи власна фантазія – досить складно. Примітно, що крім нашої роботи в Котарбінського є ще кілька творів з такою назвою, виконаних у різних техніках: невелика сепія на картоні та щонайменше дві олійні роботи середнього формату, згадані в архівному документі, про який ітиметься далі. Можливо, одну з них (з авторським підписом, розташованим з лівого, а не з правого боку, як на нашому полотні) відтворено на поштової листівці.

Сепія демонструвалася на третій виставці КТХВ (грудень 1895 – лютий 1896)⁴. Щодо великої картини, то вона чи не вперше згадується в уже цитованому інтерв'ю 1896 року⁵. З огляду на те, що журналіст називає її в одному ряду зі «Смертю Мессаліни» та «Оргією», можна твердити, що йдеться саме про велике полотно. Але спершу публіка побачила не його, а «Поцілунок хвилі»⁶ невеликого розміру, що демонструвався 1898 року на Весняній виставці в Імператорській Академії мистецтв⁷. І хоча в каталозі параметри твору не вказано, саме такий висновок можна зробити з рецензії на наступну імпрезу, де той самий сюжет постав на величезному полотні: «[Господин] Котарбинский, выставивший в прошлом году целый ряд талантливых фантастических эскизов, так понравившихся своей оригинальностью и лёгкостью исполнения, в этом году повторил некоторые из них масляными красками на сажённых холстах. То, что раньше было интересно, полно настроения, – в этих размерах потеряло всякий смысл и значение. Трёхсажённый холст „Поцелуй волны“, три четверти которого заняты плохо, от себя написанным небом, производит впечатление декорации»⁸. Отже, полотно великого розміру експонувалося на виставці 1899 року⁹, визвавши неоднозначну реакцію критики.

На початку 1900-го «Поцілунок хвилі» був продемонстрований Вільгельмом Котарбінським поряд з іншими речами на шостій (і останній) виставці КТХВ¹⁰. Київська преса приділила творові велику увагу, поставившись до автора більш прихильно, ніж петербурзькі рецензенти роком раніше: «Картина написана сильными, мрачными штрихами. Тем не менее, в ней всё – начиная с тонов облаков и кончая мельчайшими деталями (прибрежным песком) – передано изумительно верно, правдиво и с соблюдением чувства, т. н., художественной меры».

Майже відразу після закриття київської експозиції твір попрямував до Варшави. Там місцеве Товариство заохочення мистецтв тільки-но переїхало до спеціально збудованого для його потреб приміщення і мало відкрити свою першу виставку. Саме на ній 1901 року з'явився «Поцілунок хвилі»

¹ Пелиховская, А. (2020). Вильгельм Котарбинский: жизнь, эпоха, судьба наследия. *Антиквар*, 1 (115), 43.

² [Б. п.] (1902). *Каталог Весенней Выставки в залах Императорской Академии художеств*. Санкт-Петербург, 20.

³ [Б. п.] (1902). Картины В. А. Котарбинского на Весенней Академической выставке. *Живописное обозрение*, 12, 24 марта, 182.

⁴ [Б. п.] (1895). *Каталог III выставки картин Киевского товарищества художественных выставок*. Киев: Типография К. Н. Милевского, 3.

⁵ Пелиховская, А. (2020). Вильгельм Котарбинский: жизнь, эпоха, судьба наследия. *Антиквар*, 1 (115), 43.

⁶ Фотот, И., Бабкина, П. И. (1898). Весенняя выставка в залах Императорской Академии художеств.

Иллюстрированный каталог выставки Императорской Академии художеств. Санкт-Петербург: Типо-Литограф. 12.

⁷ Можливо, митець не хотів показувати «Оргію» та «Поцілунок хвилі» на виставці одночасно.

⁸ Далькевич, М. (1899). Выставка Петербургского общества художников и Весенняя выставка в Академии художеств. *Искусство и художественная промышленность*, 8 (май), 598.

⁹ [Б. п.] (1899). *Каталог выставки Императорской Академии художеств*. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва Художественной Печати, 17.

¹⁰ [Б. п.] (1900). *Каталог VI выставки картин Киевского товарищества художественных выставок*. Киев: Типография К. Н. Милевского, 3.

¹¹ Дон Базилио [Карицкий Андрей] (1900). Художественная выставка. *Киевское слово*, 4310, 8 января, 3.

разом з іншими роботами художника¹. Попри неоднозначні оцінки критиків, твір перебував у центрі уваги відвідувачів і особливо відвідувачок, на чому наголошувалося окремо².

У 1902 році журнал «Живописное обозрение» присвятив майже весь номер постаті Котарбінського, опублікувавши ряд матеріалів про митця та низку його творів³, мабуть, з нагоди його участі у Весняній Академічній виставці. В одній зі статей є докладний опис картини «Поцілунок хвилі»⁴, зроблений Миколою Брешко-Брешковським (хоча на згаданій виставці вона не демонструвалася), а через два місяці видання надрукувало гравюру, виконану за цим твором⁵.

У березні-травні 1908 року в Києві відбулася спільна виставка Вільгельма Котарбінського, Владислава Галімсського та Івана Рашевського, де «Смерть Мессаліни» й «Поцілунок хвилі» демонструвалися в числі більш ніж ста інших робіт майстра⁶. То був апогей його популярності, після чого активна виставкова діяльність художника починає поступово згасати. До самої смерті 4 вересня 1921 року Котарбінський, що не мав власної сім'ї, мешкав у Прахових⁷. Саме в їхньому будинку на Трьохсвятительській, 20, через кілька днів після кончини митця було складено акт-опис предметів мистецтва та старовини з його колекції, що відтоді бралися на облік київським Губкописом (Губернським комітетом охорони пам'ятників мистецтва та давнини). У цьому документі під № 31 указано дві картини «Поцілунок хвилі». Обидві виконані олією на полотні в розмірі 24×39 вершків (107×173 см)⁸, водночас п'ятиметрові роботи в джерелі не згадуються. Значна частина творчого доробку художника десятки років зберігалася у квартирі Прахових, зокрема дві великі картини. Через свої габарити в радянський період вони були згорнуті в рулони, тож довгий час залишалися схованими від людського ока. У 1993 році мої батьки викупили їх у нащадків легендарної київської родини, і саме тоді картини збагатили нашу колекцію.

Незадовільний стан творів вимагав негайної реставрації, що й було зроблено. У 1997-му «Смерть Мессаліни» та «Поцілунок хвилі» були передані Національному художньому музеєві України для тимчасового експонування, яке тривало до 2003 року. Відтак їх перевезли до Будинку вчителя, а після відкриття в 2005 році музею «Духовні скарби України» – на Десятинну, 12, де вони зберігаються понині. У цьому сенсі їхня доля схожа з долею «Оргії» – третьої картини такого ж розміру, яка після показу на академічній Весняній виставці 1898 року була придбана для музею Олександра III (нині Державний Російський музей, Санкт-Петербург), після революції 1917-го – накатана на вал і лише п'ять років тому реставрована в рамках підготовки виставки «Генріх Семирадський та колонія російських художників у Римі»⁹.

Ставлення сучасників до цих картин було діаметрально протилежним і коливалося від захоплених оцінок до нищівної критики, проте вони ніколи не залишалися непоміченими. Безперечно, це речі музейного рівня, що дають уявлення про масштаб обдаровання митця та еволюцію його стилю, хоча нашим завданням був не мистецтвознавчий аналіз, а саме реконструкція історії побутування. У той же час, згадуючи виставки та репродукційні відтворення картин, ми мусимо додавати слова «щонайменше», «поки», «на сьогодні», – адже, сподіваємося, що колись «біографії» творів Вільгельма Котарбінського збагатяться новими фактами.

¹ [Б. п.] (1901). Wilhelm Kotarbiński. *Tygodnik Ilustrowany*, 9, 2 marca (17 lutego), 164; [Б. п.] (1901). Репродукція картини В. Котарбінського «Поцілунок хвилі». *Tygodnik Ilustrowany*, 9, 2 marca (17 lutego), 170; Wiercińska, J. (1969). *Katalog prac wystawionych w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie w latach 1860-1914*, 168.

² [Б. п.] (1902). Живопись в Варшаве. В новых выставочных помещениях. *Искусство и художественная промышленность*, 6 (март), 183.

³ [Б. п.] (1902). *Живописное обозрение*, 12, 24 марта.

⁴ Брешко-Брешковский, Н. (1902). Творчество В. А. Котарбинского. *Живописное обозрение*, 12, 24 марта, 181.

⁵ [Зображення та підпис до нього]. (1902). Поцелуй волны. – С картины В. А. Котарбинского. Гравировал [А. К.] Смирнов. *Живописное обозрение*, 20, 19 мая, 313; 317-318.

⁶ Киевский городской музей. (1908). *Каталог 1908 года. Выставка картин В. М. Галимского, В. А. Котарбинского, И. Г. Раиевского*. Киев: К. Н. Милевского и Ко, 10.

⁷ Прахов, Н. (1958). *Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках*. Киев: Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 306-307.

⁸ Державний архів Київської області (ДАКО), Ф. Р-4156 (Київський губернський комітет охорони пам'ятників мистецтва та давнини при губернському відділі народної освіти, м. Київ), Оп. 1, Спр. 15, Арк. 144.

⁹ Петров, Е. (ред.) (2017). *Генрих Семирадский и колония русских художников в Риме: к 175-летию Генриха Семирадского*. Санкт-Петербург: Palace Editions, 132. У каталозі помилково вказано, що картину «Оргія» створено в середині 1890-х років, проте вже у 1891-му вона експонувалася в Києві на виставці місцевих художників (Эртель, А. (1891). Годичная выставка киевских художников. *Киевлянин*, 285, 31 декабря, 2; Z. (1892). Выставка картин киевских художников. *Киевская старина*, 2, 332-333).

References:

1. Kurier Warszawski [The Warsaw Courier] (1893). *Ze sztuki* [From Art], 297, 15 (27) October, 4. [in Polish].
2. Kurier Warszawski [The Warsaw Courier] (1893). *Ze sztuki* [From Art], 358, 18 (30) December, 5. [in Polish].
3. Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych [Weekly Review of Social Life, Literature and Fine Arts] [W.s.] (1894). *Echa warszawskie* [Warsaw Echoes], 2 (1), 13 stycznia, 15. [in Polish].
4. Tygodnik Ilustrowany [Weekly Illustrated] (1901). *Wilhelm Kotarbiński* [Wilhelm Kotarbinski], 9, 2 March (17 February), 164. [in Polish].
5. Kievskoe slovo [The Kiev Word] (1894). *Oholoshennia pro eksponuvannia kartyny W. Kotarbinskoho «Messalina»* [Announcement about the exhibition of the painting "Messalina" by W. Kotarbinsky], 2185, 12 February, 1; 2187, 14 February, 1; 2189, 16 February, 1. [in Russian].
6. Kievlyanin [Kiev resident] (1894). *Oholoshennia pro eksponuvannia z 5 liutoho kartyny W. Kotarbinskoho «Messalina»* [Announcement about the exhibition of the painting "Messalina" by W. Kotarbinsky], 40, 9 February, 3. [in Russian].
7. Zhizn i iskusstvo [Life and Art] (1894). *Oholoshennia pro eksponuvannia z 5 liutoho kartyny W. Kotarbinskoho «Messalina»* [Announcement about the exhibition of the painting "Messalina" by W. Kotarbinsky], 65, 16 February, 1. [in Russian].
8. Tygodnik Ilustrowany [Illustrated Weekly] (1901). *Reprodukcja „Pocałunku fali” W. Kotarbinsky* [Reproduction of "Kiss of the Wave" by W. Kotarbinsky], 9, 2 March (17 February), 170. [in Polish].
9. A. Z. (1902). *Kartiny W. A. Kotarbinskogo na Vesennej Akademicheskoy vystavke*. [Paintings by W. A. Kotarbinsky at the Spring Academic Exhibition]. *Zhivopisnoe obozrenie*. [Pictorial Review], 12, 24 March, 182. [in Russian].
10. Breshko-Breshkovskij, N. (1902). *Tvorchestvo W. A. Kotarbinskogo* [Work of W. A. Kotarbinsky]. *Zhivopisnoe obozrenie* [Pictorial Review], 12, 24 March, 180-181. [in Russian].
11. D. G. N. (1901). *Zhivopis v Varshave. V novyh vystavochnyh pomeshhenijah* [Painting in Warsaw. In the new exhibition spaces]. *Iskusstvo i hudozhestvennaja promyshlennost* [Art and the Art Industry], 6 March, 179-185. [in Russian].
12. Dalkevich, M. (1899). *Vystavka Peterburgskogo obshhestva hudozhnikov i Vesennijaja vystavka v Akademii hudozhestv* [Exhibition of the St. Petersburg Society of Artists and the Spring Exhibition at the Academy of Arts]. *Iskusstvo i hudozhestvennaja promyshlennost* [Art and the Art Industry], 8 May, 581-601. [in Russian].
13. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State Archives of Kyiv Oblast], *F. R-4156, Kyivskiy hubernskiy komitet okhorony pam'iatnykh mystetstva ta davnykh pry hubernskomu viddili narodnoi osvity, m. Kyiv*. [Kiev Province Committee for the Protection of Monuments of Art and Antiquities at the Provincial Department of Public Education, Kiev.], *Op. 1, Spr. 15*. [in Russian].
14. Dilletant (1894). *Dve vystavki* [Two exhibitions]. *Kievlyanin* [Kiev resident], 50, 19 February, 2. [in Russian].
15. Dokumentalno-arkhivnyi fond Natsionalnoho khudozhnogo muzeiu Ukrainy [Documentary and archival collection of the National Art Museum of Ukraine], *F. 12 (Olexander Murashko Foundation), Od.zb. 24*. [in Russian].
16. Don Bazilio (Karickij Andrej) (1900). *Hudozhestvennaja vystavka* [Art exhibition]. *Kievskoe slovo* [The Kiev Word], 4310, 8 janvarja, 3. [in Russian].
17. Petrov, E. (ed.) (2017). *Genrih Semiradskij i kolonija russkih hudozhnikov v Rime: k 175-letiju Genriha Semiradskogo* [Genrih Semiradskij i kolonija russkih hudozhnikov v Rime: k 175-letiju Genriha Semiradskogo]. St. Petersburg: Palace Editions. [in Russian].
18. Jertel, A. (1891). *Godichnaja vystavka kievskih hudozhnikov* [Annual exhibition of Kiev artists]. *Kievlyanin* [Kiev resident], 285, 31 December, 2. [in Russian].
19. Milevskij, K. N. (1895). *Katalog III vystavki kartin Kievskogo tovarishhestva hudozhestvennykh vystavok* [Catalog of the III exhibition of paintings of the Kiev Association of Art Exhibitions]. Kyiv. [in Russian].
20. Author not specified (1894). *Katalog illustrowany wystawy sztuki współczesnej we Lwowie* [Illustrated catalog of an exhibition of contemporary art in Lviv]. Lwów: E. Winiarz. [in Polish].
21. Author not specified (1902). *Katalog Vesennej Vystavki v zalah Imperatorskoj Akademii hudozhestv* [Catalog of the spring exhibition in the halls of the Imperial Academy of Arts]. St. Petersburg. [in Russian].
22. Milevskij, K. N. (1900). *Katalog VI vystavki kartin Kievskogo tovarishhestva hudozhestvennykh vystavok* [Catalog of the VI exhibition of paintings of the Kiev Association of Art Exhibitions]. Kyiv. [in Russian].
23. Author not specified (1899). *Katalog vystavki Imperatorskoj Akademii hudozhestv* [Exhibition Catalogue of the Imperial Academy of Arts]. St. Petersburg: Tip. T-va Hudozhestvennoj Pechati. [in Russian].
24. Milevskij, K. N. (1908). *Kievskij gorodskoj muzej 1908 goda. Katalog. Vystavka kartin V. M. Galimskogo, V. A. Kotarbinskogo, I. G. Rashevskogo* [Kiev City Museum 1908. Catalogue. Exhibition of paintings by V. M. Galimsky, W. A. Kotarbinsky, I. G. Rashevsky]. Kyiv. [in Russian].
25. Nesterov, M. V. (1985). *Vospominanija* [Memories]. Moscow: Sovetskij hudozhnik. [in Russian].
26. Pelihovskaja, A. (2020). *Wilgelm Kotarbinskij: zhizn, jepoha, sudba nasledija* [Wilhelm Kotarbinsky: life, era, heritage destiny]. *Antikvar* [Antiquary], 1 (115), 36-51. [in Russian].

27. Pelikhovska, O. (2020). «Smert Messaliny» Wilhelma Kotarbinskoho: istoriia odniiei kartyny. Varshavska storinka. *Mova ta Istoriiia* [Language and History], 458, 4-12. [in Ukrainian].
28. Piątkowski, H. (1984). «Śmierć Messaliny» obraz Wilhelma Kotarbińskiego ["Death of Messalina" painting by Wilhelm Kotarbinski]. *Gazeta Polska* [Polish Newspaper], 12, 16 (4) January, 3. [in Polish].
29. Zhivopisnoe obozrenie [Pictorial Review] (1902). *Poceluj volny. S kartiny V. A. Kotarbinskogo. Graviroval [A. K.] Smirnov* [Kiss of Wave. – From a painting by W.A. Kotarbinsky. Engraved by [A.K.] Smirnov], 20, 19 May, 313; 317-318. [in Russian].
30. Prakhov, N. (1958). *Stranicy proshlogo. Ocherki-vospominaniia o hudozhnikah*. [Pages of the Past. Essays and Reminiscences of Artists]. Kyiv: Derzhavne vyd-vo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR. [in Russian].
31. Author not specified (1987). *Tovarishhestvo peredvizhnykh hudozhestvennykh vystavok, 1869-1899: Pisma, dokumenty: v 2 kn.* [The Association of Traveling Art Exhibitions, 1869-1899: Letters, documents: in 2 Vol.] Moscow: Art, 2. [in Russian].
32. Urbanus (1893). Zamitka pro maybutnye eksponuvannya «Smerti Messaliny» u Varshavi [A note about the future exhibition of "Death of Messalina" in Warsaw]. *Kraj* [Country], 50, 10 (22) December, 26. [in Russian].
33. Author not specified (1898). *Vesennjaja vystavka v zalakh Imperatorskoj Akademii hudozhestv. Illjustrirovannyj katalog vystavki Imperatorskoj Akademii hudozhestv* [Spring Exhibition in the Halls of the Imperial Academy of Arts. Illustrated catalog of the exhibition of the Imperial Academy of Arts.]. St. Petersburg: P. I. Babkin. [in Russian].
34. Wiercinska, J. (1969). *Katalog prac wystawionych w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie w latach 1860-1914* [Catalog of works exhibited at the Society for the Encouragement of Fine Arts in Warsaw between 1860 and 1914]. Wrocław-Warszawa-Krakow: The Ossolinski National Institute. Publishing House of the Polish Academy of Sciences. [in Polish].
35. Z (1892). Vystavka kartin kievskih hudozhnikov [Exhibition of paintings by Kiev artists]. *Kievskaja starina*. [Kievan Past], 2, 332-333. [in Russian].